

Clemens Holzmeister

Mimar.

Clemens Holzmeister, Avusturyalı bir mimardır. Avusturya'daki mimarlık akademisinin önde gelen isimlerinden olan ve tanınmış birçok mimar yetiştiren Holzmeister, 1927-1954 yılları arasında Ankara'da birçok bina tasarlamış ve inşa etmiştir. Aynı zamanda İstanbul Teknik Üniversitesi'nde ders vermiştir.

1886 yılında Avusturya'nın Tirol kentinde dünyaya geldi. Brezilya'da kahve ticaretiyle uğraşan ve zengin olan babası Johann Holzmeister Tirol'lü Maria Pidner ile evlenmiştir. Çocuklarını tropik hastalıklar yüzünden kaybeden aile 1874'te Tirol'e döndü. Johann Holzmeister, ilk eşini 1881 yılında kaybedince Clemens Holzmeister'nin ve diğer üç kardeşin annesi Maria Kirchstätter'le evlenmiştir. Oğullarının askerlikten muaf olmasını isteyen aile Clemens'i Brezilya vatandaşlığına kaydettirmiştir.

Holzmeister'nin Türkiye'deki mimarlık çalışmalarına geçmeden önce aldığı eğitime ve kariyerinin Avusturya'da hangi şartlar altında nasıl şekillendiğine yakından bakmak gerekmektedir. Holzmeister'nin dünyaya geldiği dönemde Avrupalı devletlerin başkentleri modernizmin adeta sahnesiydiler. Altyapı çalışmaları, aydınlatmalar, müzeler, kamu ve özel bina tasarımlarıyla başkentler modern mühendislik ve mimarlık akımlarının deneyimlendiği mekanlar haline gelmişti. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bu ilerlemeleri her ne kadar geriden takip etse de gelişmelere kayıtsız değildi. Nitekim Viyana bu değişimin görüldüğü kentlerden biridir. Başkent Viyana 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren metropole dönüşmeye başlamıştı. Kentin iç çeperini saran Ringstrasse'nin inşası büyük ses getirmişti. Caddenin üzerinde belediye binası, opera, üniversite binaları ve demiryollarını bağlayan ana istasyonlar inşa ediliyordu. Viyana 1873 yılında Dünya Sergisi'ne ev sahipliği yapmıştı.

Yüzyılın bitiminde Avusturya'da mimarlık ekolleri de değişiyordu. Avusturya Erken Moderni veya I. Modern olarak bilinen dönem 1900'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreyi kapsamaktadır. 1906'da Viyana Teknik Üniversitesi'nde mimarlık eğitime başlayan Holzmeister'nin kariyerinde bu akımın etkisi vardır. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada Holzmeister Viyana Teknik Üniversitesi'nde Orta çağ Mimarisi Bölümü'nde Prof. Max von Ferstel'in asistanı olarak çalışıyordu. Mimarın mesleki gelişimi savaş zamanı da devam etmiş baba tarafından Brezilya vatandaşı olduğundan askerlikten muaf tutulmuş dolayısıyla üniversitedeki çalışmalarını sürdürebilmiştir. Aynı zamanda 1911-1916 yılları arasında Habsburg İmparatorluğu içindeki Alman kültürü taraftarı *Deutsche Heimat* topluluğunun mimari danışmanlığını yapmıştır.

1919'da Viyana'dan ayrılarak Innsbruck Teknik Lisesi'nde ders vermeye başlamış aynı yıl doktora çalışması Viyana Teknik Üniversitesi'nde kabul edilmiştir. Bu dönemde çeşitli projeler tasarlayarak mesleki kariyerinde ilerlemeye çalışmıştır. Evler, kiliseler, şapeller, restoranlar tasarlamıştır. Doktora eğitimini tamamladıktan sonra Avusturya'da

çeşitli kentlerde sergiler açarak mimarlık yarışmalarına da katılmıştır. Bu yarışmalardan birinde Viyana Uygulamalı Sanatlar Akademisi'nden oluşan jürinin dikkatini çekmiş ve 1924 yılında kendisine bu kurumda idari bir kadro teklif edilmiştir. 1927 yılında Holzmeister Almanya'nın Düsseldorf kentindeki Prusya Güzel Sanatlar Akademisi'ne atanmış ancak Viyana'daki kürsüsünü de korumuştur. Holzmeister'nin bu tarihe kadar olan meslek yaşantısı hocalık, danışmanlık, idarecilik gibi farklı dallardan oluşmaktaydı. Mimarlık eserlerinin çoğunluğunu oluşturan kilise binalarını, tiyatro- sahne tasarımlarını ve anıt yapıları Avusturya'nın ve Almanya'nın çeşitli kentlerinde görmek mümkündür. Kariyerinin ilk dönemi olarak kabul edilen bu dönemde Avusturya'da ve Almanya'da tasarladığı bazı binalar çokça tartışmaya neden olmuştur. Örneğin Viyana Krematoryumu'nu tasarlariken kilise karşıtı bir tutum sergilemişti. 1921 yılında Viyana Belediyesi ölülerin yakılma merasimi için kullanılan yapıyı büyütme amacıyla bir mimari proje düzenlemişti. Dönemin siyasi koşulları gereği ölülerin yakılıp yakılmayacağı sorusu, sosyal demokratlar ve Katolik kilisesi arasında büyük tartışmalar yaratmıştı. Yarışmayı kazanan Holzmeister'nin eseri, herhangi bir kültüre ait olmamakla beraber özgün bir üsluba sahipti. Yapı yenilikçi olarak yorumlanmıştı. Bu projeden sonra Holzmeister'nin itibarı Avusturya ve Almanya'da artmıştı. Almanya'nın Düsseldorf kentinde tasarladığı Schlageter Anıtı onun daha da ünlenmesini sağladı. Erken mesleki kariyerinde öne çıkan bir başka eseri Salzburg Festival Sarayı'nın genişletme projeleridir.

Holzmeister Türkiye dönemi 1927 yılında başlamıştır. Avusturya'daki çalışmalarında devlet otoritesini yansıtacak yapılar üzerine yoğunlaşmıştır. Onu Türkiye'ye getiren temel etmen budur. Kendisinin Avusturya'da başarılı bir mimar olarak tanınmaya başladığı 1920'lerin ikinci yarısında, yeni başkent Ankara'da da mimari bir seferberlik yaşanıyor. Ankara her ne kadar, 1923 yılında başkent ilan edilse de kent, mimari açıdan başkent olabilecek konumda değildi; konut sıkıntısı çekiliyordu, kamu binaları eksikti. 20 bin nüfuslu bir Anadolu kasabası olan Ankara'nın başkent kimliğine kavuşmasında mimarlık ve mühendislik projelerinin etkisinin büyük olacağına inanılıyordu.

1920'lerin sonuna kadar Türkiye'de I. Ulusal Mimarlık dönemi hakimdi. Mimar Kemaleddin, Vedat Tek, Giulio Mongeri ve Arif Hikmet Koyunoğlu dönemin önde gelen mimarlarıydı. Bu mimarların ürünü olan binalar Ankara'nın görüntüsünü değiştirse de modern mimarlık anlayışıyla paralel değildi ve yüksek masraflar gerektiriyordu. Osmanlı dönemini çağrıştıran geleneksel üsluptan ziyade Batıya dönük modern bir anlayışa ihtiyaç duyuluyordu. 1927'lere gelindiğinde nüfusu 27 bin civarına yükselen Ankara'da imar sorunu kendini daha da hissettirmeye başlamıştı. Ancak kentin istenilen tarzda imarı için Türkiye'de yetişmiş mimar mevcut değildi. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte devlet yabancı uzmanlarla iş birlikleri yapmaya alışkındı. Nitekim 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması ertesinde devletlere arka arkaya ticaret ve dostluk anlaşmaları imzalanmıştı. Böylece çeşitli dallardan çok sayıda uzman Türkiye'ye gelmiştir. Alman şehir plancısı Prof. Hermann Jansen'in 1927 yılında Ankara'ya davet edilmesinin nedeni kenti Batılı bir görünüme kavuşturmaktı. Jansen'in planı Türkiye'de Batılı anlamda hazırlanmış ve uygulama olanağı bulmuş ilk plan olması nedeniyle önemlidir.

Ankara hükümetinin yeni bir mimarlık anlayışına geçme nedenlerinden biri de 1929 Dünya Ekonomik Krizi'dir. Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayan ve dalga dalga Avrupa'ya yayılan krizin etkileri mimarlık anlayışlarını etkilemiştir. Gelir kaynaklarının son derece azalmasıyla beraber daha az maliyetli ve işlevselliğin ön planda olduğu yapılar ortaya çıkarılmak istenmiştir. 1930-1940 yılları arasında süren Birinci Uluslararası Mimarlık Akımında Avrupa etkisi büyüktür. Yapılarda gereksiz süsten arınmış yalın hatlar ve yüzeyler hakimdir. Rasyonel-fonksiyoncu anlayış benimsenmiştir. Bu mimari anlayışta kamu yapılarında anıtsallık beklentisi vardır. Viyana kübik mimarlığı olarak da adlandırılan bu üslupta Avrupa'daki Bauhaus okulunun, işlevsellik ve yalınlık özellikleri görülmektedir.

Bu beklentiyle Avrupa'da mimar arayışına giren Ankara hükümeti için Holzmeister doğru isimdi. Tanınmış mimarın üslup anlayışı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin inşa etmek istediği başkent için uygundu. Holzmeister de anıtsal mimarlık üslubunu ortaya çıkaracak eserlere imza atacağından bu davete olumlu cevap vermişti. Nitekim onun Bakanlıklar bölgesindeki genel tasarım ilkeleri devletin otoritesini yansıtacak biçimdedir. Yalın, rasyonel ve genellikle uzun koridorlar boyunca yerleştirilmiş odalardan oluşan üç ya da dört katlı prizmatik bloklar kullanılmıştır.

Holzmeister, Türkiye'ye ilk olarak Millî Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı binaları yapımı için davet edilmiştir. 1927 yılında Atatürk'ün isteğiyle İçişleri Bakanlığı ve Avusturya Büyükelçisi aracılığıyla Holzmeister'e davet gönderilmiştir. Bu tarihte Düsseldorf görevini sürdüren mimar, Türkiye'ye yerleşmemiş ve bir büro kurarak projeleri buradan yürütmüştür. Holzmeister'nın en büyük destekçisi Viyana'dan tanıdığı Avusturyalı mimar Ernst Egli'dir.

Holzmeister'nın Türkiye'deki imar faaliyetlerinde görev yapacağı haberi dönemin Avusturya basınında da ses getirmiştir. Holzmeister'nın ve Ernst Egli'nin isimleri beraber anılmış bu iş birliğinin Avusturya-Türkiye ilişkilerine olumlu katkı yapacağına altı çizilmiştir.

Holzmeister, 1928 yılında Ankara'yı ilk ziyaretine dair gözlemlerini yıllar sonra bir mülakatta şu şekilde dile getirir:

Bu şehir çorak toprakların ortasında konumlanmıştı. Anadolu bitap düşmüş olsa da Ankara onun tam merkezindeydi. Atatürk'ün zihninin derinlerinde yatan görev, bu şehri devasa eserlerle yaşama döndürmekti.

İşte bu amaç doğrultusunda Türkiye'ye davet edildim. 1928 yılında göreve çağrılmam kendisinin o zamanki büyükelçisi Abdülhamit Bey aracılığıyla oldu ve titreyerek bu ülkeye geldim. Fransızca'yı çok az anlayabiliyorum ve Türkçem hiç yok. Bu şekilde sabah erkenden İstanbul'dan yola çıkıp Ankara'ya ulaştım. Yolda camdan dışarı baktığımda gördüğüm tek şey uçsuz bucaksız düzlüklerdi. Bomboş düzlüklerden başka hiçbir şey yok görünürde, ben burada ne yapacağım? Dışarıda bir bölük asker ve başlarında onlardan sorumlu bir subay vardı. Subay araca yaklaştı ve sordu: "Profesör Holzmeister siz misiniz? Görevim sizi Bakan Bey'e götürmek." Ve bu şekilde, bahsettiğim bölüğün refakatinde şehre girdim. Ben hayatımda hiç asker olmadım ve oldum olası askerlere karşı büyük bir korku, ya da şöyle söylemek daha doğru olacak, büyük bir saygı duymuşumdur. Anlattığım şekilde Bakan'ın yanına götürüldüm. Girdiğim odada beklediğimin aksine sivil giyim içerisinde, çalışanlarının eşlik ettiği çok değerli bir adam, Abdülhalik Renda oturuyordu. Beni selamladı ve bana Atatürk'ün vereceği göreve, yani başta Ankara'da olmak üzere Türkiye'de yapılar inşa etmeye hazır olup olmadığını sordu. Görevlerden ilk ikisi de Millî Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı yapılarının inşası olacaktı.

Holzmeister asistanı ve arkadaşı Ernst Egli'yle 1927-1939 yılları arasında Viyana'daki ofisinde projelerini hazırladı. 1929 yılına kadar kısa süre içerisinde söz konusu iki bina yanında, Harp Okulu'nu ve Ordu Evini de tasarladı. Ayrıca inşaatına başlanacak başka projeler de Ankara hükümetine sundu. Bu tarihlerde Jansen de Ankara şehir planlama projesi üzerine çalışıyordu. Holzmeister'nın Ankara hükümetiyle ilişkilerinin kısa sürede yoğunlaşması sonucu ünlü mimar Jansen'in projesine de dahil olmuştu. 1929-1935 yılları arasında üç ayrı ön taslak ile Vilayetler Meydanı'nı tasarladı ve Bayındırlık Bakanlığı, İç İşleri Bakanlığı, Yargıtay binalarını inşa etti. Holzmeister'nın bu binalarındaki üslubu, yeni bir ana motifi çağrıştırmaktadır. Süslemesiz ancak heybet uyandıran eklemelerle yönetim binalarının bulunduğu alanı tamamlamıştır. 1930-1932 yılları arasında Cumhurbaşkanlığı Köşkünü inşasını sona ermiştir. Ankara'nın yükseklerinde kurulu iki katlı, simetrik kurgulu bu yapı Holzmeister'nın diğer mimari yapıtlarının aksine geleneksel evin zemin katının yerden yükseltilmesiyle elde edilmiştir. İç mekanlar ise her yönüyle Avrupa tarzı ikamet

anlayışının ürünüdür.

Clemens Holzmeister'nın 1938 yılına kadar tasarladığı belli başlı binalar şu şekildedir:

- Millî Savunma Bakanlığı- 1928-1931
- Genelkurmay Başkanlığı- 1929-1931
- Ordu Evi- 1929-11931
- Bayındırlık Bakanlığı- 1929-1934
- Kara Harb Okulu- 1930-1935
- Çankaya Cumhurbaşkanlığı Köşkü- 1930-1932
- Merkez Bankası- 1931-1933
- Güven Anıtı- 1931-1936 (Anton Hanak'la birlikte)
- Güvenpark Zafer Bulvarı- 1932-1934
- Vilayetler Meydanı- 1932-1934
- Ulus Emlak Bankası- 1933-34
- Yargıtay- 1933-34
- Avusturya Büyükelçiliği- 1933-35
- İçişleri Bakanlığı- 1932-1934
- Vilayetler Meydanı- 1933-1935

Yukarıda da görüldüğü gibi mimar, bakanlık binaları, askeri binalar, bankalar ve bir de heykeltıraş Anton Hanak'la birlikte anıt tasarlamıştır.

11 Ocak 1937'de TBMM tarafından "anıtsal bir değer taşıyan, Türkiye Cumhuriyeti'nin devamlılığına ve yirminci yüzyılın mimari karakteristiklerine uygun" yeni bir meclis binasının yapımı için bir yarışma düzenlenmesine karar verildi. On dört projenin katıldığı yarışmada jüri üç projeyi birincilik ödülüne layık gördü. Şubat 1938'de yapımı için Atatürk'ün de beğenisini kazanan [Clemens Holzmeister](#)'nın projesinde karar kılındı.

Tam da bu dönemde, 1938 yılının Mart ayında Adolf Hitler yönetimindeki Almanya Avusturya Devleti'ni ilhak etmiştir. Nazilere karşı Avusturya'nın bağımsızlığını savunan eski Avusturya hükümetini destekleyen mimarın Almanya ve Avusturya akademilerindeki görevlerine bu nedenle son verildi. TBMM yarışmasını kazanan mimar Almanya ve Avusturya'yı terk ederek İstanbul'a yerleşti.

Türkiye'nin Salzburg Başkonsolosu Osman Sirman'la 16 Şubat 1979 tarihinde bir söyleşi yapan Holzmeister, bu dönemde yaşadıklarını şu şekilde ifade eder:

"Köşkün yanında çeşitli binalar yaptım. Türkiye'yi daha yakından tanıma olanağım oldu. Tanidikça daha ilginç buldum. Geleneksel gölge tiyatrosu hâlâ ilgi duyduğum bir konudur. 1933 yılında Avusturya'ya döndüm. Bu sırada Nazi devri başlamıştı. Avrupa çok kötü bir döneme giriyordu. Türkiye'de yeni parlamento binası yapımı yarışmasını kazandım. Hazırladığım proje ile tekrar Ankara'ya gittim. Görevi Atatürk'ten şahsen aldım. Bu proje benim için çok önemli idi. Çünkü Nazilere karşı olduğum bilindiği için Avusturya'dan uzaklaşmam gerekiyordu. Aksi takdirde diğer arkadaşlarım gibi Dachau benzeri bir toplama kampına gönderilmem beklenirdi."

Böylece 1938 yılında mimarın Türkiye'deki ikinci dönemi başlamıştır. Onun Türkiye'de inşa ettiği en önemli eseri şüphesiz III. TBMM binasıdır. Holzmeister'a bu görevi bizzat Atatürk vermiştir. 21 Mayıs 1938 tarihli Mustafa Kemal

Atatürk'ün imzasını taşıyan kararda uluslararası yarışmayı kazananın Holzmeister ve arkadaşı/yardımcısı Arthur Waldapfel olduğu duyurulmuştur. Binanın yapımına 26 Ekim 1939'da görkemli bir törenle başlandı. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması binanın yapımı için finansal sıkıntılar yaşanmasına neden oldu ve inşaatına belli dönemlerde ara verildi. 1957'den sonra inşaatı tekrar hız verildi ve bina Ocak 1961'de kullanılmaya başlandı. Yeni Meclis toplamında 475,521 metre karelik bir arazi üzerine kuruluydu. Bu uzun yıllar boyunca binanın yapımında çok sayıda başka mimar ve mühendis de görev almıştır. Aynı zamanda Türk mimarlar da projede çalışmıştır. Ziya Payzın bunlardan biridir. Payzın, III. Türkiye Büyük Millet Meclisi binasının inşaat bürosunda hocası Holzmeister'le birlikte çalışmış, 1954'te Holzmeister'in tüm yetkilerini kendisine bırakarak ülkesine dönmesinin ardından bu anıtsal yapıyı tamamlamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi binası 1930'lu yılların mimarlık anlayışı olan Viyana Kübik Mimarlığının üslubunu taşımaktadır. Aynı zamanda anıtsallığı çağrıştıran neoklasik mimarlık öğeleri de içermektedir. Meclis Binası, tasarımı Holzmeister tarafından yapılan Bakanlıklar Sitesi içerisinde bulunmaktadır ve mimarın en önemli eseridir. Viyana ekolünün yatay etkili kübik biçimini sergileyen yapı şehri kucaklayan ve ezici olmayan bir görünüme sahiptir. Bina, kuzey tarafından duvar olmaksızın İnönü Bulvarı'na açılmaktadır. Bu düzenleme halkla bütünleşme isteğinin bir göstergesidir. Bahçe düzenlemesi için Türkiye'de ilk kez peyzaj mimarlığı alanında bir yarışma düzenlenmiştir.

Projeyi üstlenen mimar aynı zamanda İTÜ Mimarlık Fakültesi'nde ders vermiştir. Mimarlık eğitimi Cumhuriyet döneminde eksikliği duyulan konulardan biriydi. Yabancı mimarlar Türkiye'ye sadece inşa amacıyla davet edilmediler; onlardan mimarlık dersleri de vermeleri istendi. 1927'de Sanayi-i Nefise Mektebi Ernst Egli başkanlığında düzenlenerek "Güzel Sanatlar Akademisi" adını almıştır. 1940'lı yıllarda İstanbul Teknik Üniversitesi ve Yıldız Teknik Üniversitesi'nde mimarlık bölümleri açılmıştır. Güzel Sanatlar Akademisinde Ersnt Egli, Bruno Taut, Wilhelm Schütte; İstanbul Teknik Üniversitesi'nde [Clemens Holzmeister](#), Paul Bonatz gibi yabancı mimarlar ders vermiştir.

Holzmeister, 1938-1947 yılları arasında İstanbul'da yaşamış daha sonra 1954'e kadar ikamet edeceği Ankara'ya taşınmıştır. Yukarıda sayılan görevleri dışında Bayındırlık Bakanlığı danışmanlığı da yapmıştır. Gençlik yıllarından itibaren tiyatroya olan merakı Türkiye'de de devam etmiştir. Ankara'da 1940 ve 1942 yıllarında sahnelenen Faust ve Jül Sezar operalarının sahne dekorlarını tasarlamıştır.

1945 yılında savaşın Adolf Hitler'in aleyhine sonuçlanmasıyla Avrupa'da yeni bir siyasi dönem başlamıştı. Bu gelişme, Holzmeister gibi Türkiye'ye sığınan çok sayıda profesörün hayatını da etkiledi. Holzmeister, 1949'da Viyana Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki profesörlük görevine döndü. 1954'te Türkiye'den tamamen ayrıldı. 1955-1957 Viyana Akademisinde rektörlük yaptı. 1983'te Salzburg'da öldü. Ölümüne kadar geçen süre boyunca Türkiye ile temasını hiç kesmedi. 1963'te İTÜ'nün kendisine vereceği onursal doktora ödülü için İstanbul'a geldi ve burada bir dizi konferans verdi. 1971 ve 1978 yıllarında çeşitli vesilelerle Türkiye'ye gelmeye devam etti.

Bilge KARBİ

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2, 21.05.1938

BCA, 30-18-1-2, 25.01.1952

“C. Holzmeister’nin Ardından”, **Mimarlık Dergisi**, S 7, 1983.

ERKMEN, Elvan, “Clemens Holzmeister Mimarlığı”, **Tasarım-Kuram Dergisi**, Sayı: 3, Mayıs 2003.

ERKMEN, Elvan, **Clemens Holzmeister ve Türk Mimarlığı’ndaki Yeri**, Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.

ERKUL, Füsün, CANER, Çağla, **Clemens Holzmeister Biyografisi, Clemens Holzmeister: Çağın Dönümünde Bir Mimar**, Ed. Aydan Balamir, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2010, s.173-181.

FİDAN, Aylin, **Cumhuriyet Sonrası Türk Mimarlığı ve Yabancı Mimarların Etkileri**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.

GÖĞÜŞ, Ceren, **19. yy Avusturya Gazeteleri Işığında Osmanlı İmparatorluğunun 1873 Viyana Dünya Sergisine Katılımı**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

<https://saltonline.org/tr/2023/arsivden-cikti-tbmm-yapisinin-mimari-holzmeister-meslek-hayatini-anlatiyor>

KALFAOĞLU HATIPOĞLU, Hatice, “Sosyal Bir Değişim Aracı Olarak Mimari: Clemens Holzmeister’in Yaşamı ve Yenilikçi Stilinin Türkiye’deki Yansımaları”, **Journal of Social and Humanities Sciences Research**, C 5, S 55.

KARSLI ALPAGUT, Leyla, **Clemens Holzmeister ve III. Türkiye Büyük Millet Meclisi Binası**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.

NİCOLAI, Bernd, “Düzenli Gücün Göstergeleri: Clemens Holzmeister ve Türkiye”, çev. Günay Develi, **Clemens Holzmeister: Çağın Dönümünde Bir Mimar**, Ed. Aydan Balamir, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2010, s.71-79.

“Österreichischer Fremdenverkehr nach der Türkei”, **Österreichische Illustrierte Zeitung**, 12 Şubat 1928.

“Prof. Dr. Clemens Holzmeister ile Söyleşi”, **Mimarlık Dergisi**, S 3, 1987.

“Professor Klemens Holzmeister nach Angora berufen”, **Neues Wiener Journal**, 26 Kasım 1927.

ŞİMŞİR, Bilal, **Ankara: Bir Başkentin Doğuşu**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2018.

23/11/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/clemens-holzmeister/?pdf=5963> adresinden erişilmiştir